

A pillangó és a hangya Észrevételek Lessing szabadkőműves ontológiájáról

Az *Ernst und Falk. Gespräche für Freimäurer* címen ismert, öt dialógust magába foglaló kései Lessing-mű (Lessing 1978; magyarul lásd Lessing 2008) számos okból tarthat igényt figyelmünkre: a szöveg lehetővé teszi, hogy rekonstruáljuk a szerző töredékes nyelvfilozófiai gondolatait,¹ valamint hogy kiolvassuk belőle a német felvilágosodás egyik főalakjának utópikus politikai-társadalombölcseleti eszméit.² Az irodalomtörténész mellett a 18. századi szabadkőművességet kutató számára is fontos tanulságokkal szolgálnak a dialógusok: egyrészt megvilágítják Lessing ambivalens viszonyát a mozgalomhoz, illetve annak egy németországi szárnyához, másrészt egy eredeti, bár téves szabadkőművesség-történeti genealógia felállításával foglalnak állást a kőművesség és a templárius rend összefüggéseivel kapcsolatban. A magyar fordítás címe nem adja vissza az eredeti *oktató* jellegét: nem egyszerűen szabadkőműveseknek a mozgalomról szóló dialógusairól, hanem a rend tagjainak okulására szolgáló párbeszédekről van szó. Mélyrehatóak és továbbgondolandók az *Ernst und Falk*nak a szabadkőműves titkokra és a rend etikájára vonatkozó fejtegetései is. A korban egyedülálló a nyíltság, mellyel Lessing az emberi egyenlőséget megcélzó szabadkőművesség politikai természetéről szól. (A szerző páratlan őszinteségét emlegeti Jacob 1991. 150.) A mű egyszerre politikai és szabadkőműves mondandója kapcsán vetette fel a történész a szöveg műfajának kérdését is, arra jutva, hogy e 18. századi szókratészi dialógusok voltaképp egy szabadkőműves *pamfletet* rejtnek: Lessing a

¹ A német kiadást használtam. A magyar kiadásból hiányzik a mű ajánlása, illetve a *Vorrede eines Dritten* fordítása. A harmadik párbeszéd végén található megjegyzés (*Zur Nachricht*) jegyzetben szerepel (Lessing 2008. 46), és szintén hiányzik a *Fortsetzung*ként 1780-ban közreadott két utolsó párbeszéd elejére illesztett újabb *Vorrede eines Dritten*, valamint az ötödik párbeszédet záró sorok (*Nachricht*). Utóbbi összefoglalása a magyar kiadásban szintén jegyzetbe került (Lessing 2008. 74). Ebben Lessing említést tesz egy majdani hatodik dialógusról is, de a filológia jelen állása szerint ez a szöveg nem készült el (lásd Guthke 1975. 315–332).

² Egy Lessing-tanulmányában Lukács György azt írja, hogy Mozarton kívül „Lessing az egyetlen alak, akiben a német felvilágosodás szelleme tisztán megtestesült” (Lukács 1969. I. kötet, 22). Leo Strauss „minden idők egyik legelmélyültebb humanistájá”-nak nevezi, aki „kivételes módon ötvözte a tudományt, a józólést és a filozófiát” (Strauss 1994. 33).

korabeli német értelmiség azon töredékéhez tartozott, mely átlátta a szabadkőműves fogalmi arzenálban megbúvó polemikus funkciót. Felismerését azonban nem magas beavatottságának köszönhette; a rendtagságtól független politikai éleslátással vette észre a felvilágosodás eszméiből következő morális és politikai ellentéteket (Koselleck 1988. 86).

I. NYELV

A szabadkőműves rítus katekizmuszerű, kérdés-felelet struktúrájára is emlékeztető *Ernst und Falk* párbeszédes formájának őseit a platóni dialógusokban kell keresnünk, bár kétségtelen, hogy a beszélgetések száma ötfelvonásos darabot idéz. A két barát eszmecseréiből sem egyszerű kérdés/felelet képlet rajzolódik ki, hanem épp fordítva: a válaszadó a beszéd alatt és által lel rá a releváns feleletre. E dialógusforma azt sugallja, hogy gondolataink nem annyira a tudatunk, inkább szöveges interakcióink szüleményei. A teremtő eszmék ezek szerint a valakihez beszélés, nem pedig az elmélkedés során formálódnak. Párbeszédet folytatni annyi, mint a gondolatot a tudat magányából a két ember közötti aktivitásba helyezni át. Ha a mentális élet nem az egyénben, hanem a dialógusban gyökerezik, ha a gondolat elsősorban beszéd-, nem pedig tudatfunkció, a párbeszéd viszont két ember interakciójának egyik lehetséges formája, akkor Gadamer megfigyelése is könnyebben lesz érthető, miszerint a nyelv természete szerint a párbeszéd nyelve (Gadamer 2004. 443). A dialógus az élő nyelv primátusát hirdeti a holt írással szemben. Míg a párbeszéd központi jelentőségű a nyelvi megformálásban, az írásba transzponált, erejét vesztett szó elidegenedik a nyelvtől. Az irodalmi konverzáció az örökké elérhetetlen élőbeszéd megközelítési kísérlete. Az ellenkező irányból nézve: a fiktív párbeszédetek épp mesterségességük folytán rendelkezhetnek mindazon erénnyel (egy tökéletes beszélt nyelv érzetét keltve), ami az élő nyelvi dialógusokból hiányzik. Az irodalom paradoxona, hogy miközben gördülékeny párbeszédekben utánozza az élő interakciót, annak egy a valóságot „meghaladó” ideáltípusát teremti meg. Amennyiben a dialógust az élőbeszéd kizárólagos eszközének tekintjük, akkor az írott változatokat úgy kell olvasnunk, mint amelyekben az írás saját tagadásával szembesül. A Platón-művekben az írás és beszéd viszonya a hamisításon keresztül valósul meg – az írott dialógus úgy tesz, mintha egy párbeszédet rögzítene emlékezetből, írásba áttéve, míg egy drámai dialógus valós időben zajló párbeszédet imitál. Az írás megpróbál kiszabadulni saját csendjéből. A *Phaidrosz* végén Szókratész megfogalmazza gondolatait arról, hogy az írás felelőtlen bánásmód a szavakkal, és a beszélgetés az egyetlen komoly kommunikációs médium (277a–278c). Vagyis a dialógus egy a saját formájára vonatkozó implicit reflexióval ér véget. Szókratész dialektikának nevezi a módszert, melynek során az átadott ismeret termékeny földbe vetett maghoz válik

hasonlóvá. A helyesen megválasztott beszélgetőtárs és a dialektikus módszer a biztosíték rá, hogy gondolataink nem mennek veszendőbe. Aki az írott médiuumokat választja eszméi kifejtésére, nem számol gondolatai jövőjével. A közzétett írásnak nem lehet meghatározott címzettje, akkor se, ha a szerző, illetve a narrátor egy adott személyhez vagy csoporthoz intézi szavait. Az olvasó pedig nem tud ellenvetéseinek hangot adni. Falk az első párbeszéd elején nem dialógus és írásmű szembeállításával, inkább a szavakban megformált gondolatokkal való aszketikus bánásmód szabadkőműves erényére („Ha gondolnék valamire, szólnék róla”) utalva fogalmazza meg a *hangos gondolkodás* primátusát: „Semmi sem élvezetesebb, mint hangosan gondolkodni egy baráttal” (Lessing 2008. 17). A „Lautdenken”, azaz a *hangos gondolkodás* a dialógusok tematikus súlypontja, mivel rámutat: a gondolatokat meg kell szólaltatni.

A fiktív dialógusban szétszalazhatatlanul összekeveredik imitáció és invenció. Az utánzott beszélt nyelvi struktúrában létrejön valami új, ami viszont csakis az irodalom médiumában elképzelhető. Nemcsak egy forma, hanem az élő párbeszédekből hiányzó – utópikus – egyenrangúság a beszélők között. A „dialogizmus” (Bahtyin) fogalma szorososan kapcsolódik a liberális politikai eszmékhez. A párbeszéd a demokrácia diszkurzív formája, történetileg a politikai szabadság eszméjéhez kötődik. A beszélő azzal az előfeltevéssel szólítja meg társát, hogy az majd egyenrangúként válaszol neki, vagyis formális egyenlőség van beszélő és címzett között. Az egyenrangúság jól érzékelhető baráti kapcsolatokban, ezért a párbeszéd-műfajba tartozó szövegekben leginkább barátok társalkodnak egymással (pl. Berkeley-nél). Ugyanakkor maga a dialógushelyzet még nem garantálja a beszélgető felek egyenlőségét. Az olvasó az egyenrangúak fiktív párbeszédeiben egyszerre élvezheti az „igaz” és „hamis” érvelések dialektikáját, valamint az „eszményi” dialogikus interakció fordulatainak nagyfokú kiszámíthatatlanságát (Platón 1984. 801–804). Nem az az érdekes, mi a résztvevők státusza, hanem a pszichagógia, a lelkek alakítása a szavak segítségével. „*Együttgondolkodni* – ez lehetne a dialektika címere” (Barthes 1997. 78). (A lessingi dialógusok szókratikus jellegéről lásd Strohschneider-Kohrs 1991. 216.)

A szókratészi-platóni univerzumban az igazság örök, változatlan és ellentmondásmentes, miközben az emberi beszéd, a dialógusok világa tünékeny, változásoknak kitett és többértelmű. Következésképp az igazság szavakba öntésének bármely kísérlete eleve kudarcra van ítélve. A párbeszédek nagy értéke viszont, hogy hiányosságaikat meg sem próbálják tagadni. Az ábrázolt találkozások véletlenszerűek, a párbeszédek közvetlenek, rögtönzésszerűek. A résztvevők ugyan közösen választanak beszédtemát, mégis azt mondhatjuk, maga a dialógus menete szabja meg a beszélgetés további szakaszait, a szereplők szemléletváltásait is. Az ironia egyfelől növeli a dialógus fikcionalitásának érzetét, másfelől épp az így támadt megbízhatatlanság erősíti az „élő” nyelvi jelleget. Legyen szó retorikáról vagy szerelemről, illetve a szabadkőművességről, az igazság nem az olvasható szavakban, hanem a szavak keltette *felismerésekben* keresendő. A dialó-

gusforma tehát arra tesz kísérletet, hogy meghaladja önmagát: megbízhatatlan szavak segítségével közöljön, pontosabban tegyen hozzáférhetővé igazságokat, és pszichagógikus irányultságából következően elsősorban nem a filozófiai állításokra, inkább az állításokkal való nyelvi műveletekre és ezek eredményére helyezi a hangsúlyt.

Minden tematikus különbség ellenére is elmondható, hogy Lessing öt dialógusa szemléletében követi a szókratikus előzményeket. Általánosságban úgy foglalhatjuk össze a párbeszédet, mint a „Mennyire képes a nyelv az igazság kifejezésére?” kérdés megválaszolására tett kísérleteket. A szöveggel kapcsolatos önreflexiókat a két *Vorrede eines Dritten* tartalmazza. A dialógusokat kommentáló „harmadik személy”, hasonlóan a párbeszéd szereplőjéhez, sejtetően Lessing szavait tolmácsolja. Az öt szöveg is azt a benyomást kelti, hogy az igazság kimondásánál lényegesebbek a kifejezés hogyanjai. A szabadkőműves titok a nyelv performativitásával áll szoros összefüggésben. A titok vagy képes beszédben fejezhető ki nem-titokként, ha pedig mégis sikerülne közvetlenül szavakba önteni, és így nyilvánossá tenni, azonnal elvesztené titokjellegét. Az igazságprobléma abban áll, hogy a nyelv nem tudja megjeleníteni az igazságot, viszont a metaforikus beszéd episztemológiailag ingatag. A szavak nem hozzák annak tudását, amit állítanak. Falk hiába képes artikulálni, amit gondol, Ernst hajlamos félreérteni szavait, illetve tévesen értelmezni mondandóját. Másrészről például a „szavak, jelek, szertartások” a rend külsőségeivel leszámolt Falk, és másrészről a szabadkőművesség külsődlegességei iránt fogékony Ernst számára (Lessing 2008. 19). A dialógusok sikere azon múlik, működőképeseke-e köztük az esetleges jelekkel, illetve a jelentő és jelentett természetes kapcsolatán alapuló jelképekkel végzett operációk. Lessingnél, akárcsak a 18. századi szemiotikusoknál, a jelképnek kitüntetettebb a helye a jellel szemben. A szimbólum kapcsolatot teremt, ha másképp nem, a nosztalgián keresztül, egy olyan ősi nyelvi állapottal, melyben szavak és dolgok még képesek voltak egybeesni. E nosztalgiának majd a szabadkőművesség történeti levezetésében lesz nagy jelentősége. Amikor az ötödik párbeszéd elején Falk a szabadkőművességnek a társadalomban betöltött szerepét világítja meg a nap és a gyertya képének segítségével, visszatér jel és jelkép különbségeinek taglalásához: a természetes fényforrás modellül szolgál a mesterséges fénynek. A jelkép független a jeltől, viszont a jel függ a jelképtől. A szabadkőművesség akkor teszi helyesen, ha megmarad az apolitikus szférában, de ettől még lényegéhez tartozik a politika felett gyakorolt kritika is, illetve a társadalom hibáinak javító szándékú feltárása. Ernst itt már értőbb beszélgetőtársnak bizonyul, mert így válaszol a képes beszédre: „Ami vért kíván, nem éri meg a kiontott vért” (Lessing 2008. 64).

Feltűnő az a törekvés is, ahogy Lessing Falk válaszain keresztül kapcsolatot teremt a műben szavak és tettek között, ami a szabadkőművesség lényegi eleme. E viszonyt az erkölcs szabályozza, de az elméletnek nyelvfilozófiai jelentősége is van, ugyanis a szabadkőműves szereplő tulajdonképpen a nyelv

performatív képességére utal, azokra a definíciókra (*definitio nominis*), melyek nem állítanak vagy tagadnak, hanem tesznek valamit. (Erről többek között lásd Kelemen 1977. 129.) Az egyes párbeszéddek önmagukban rejtik példaszzerűségüket. Mindegyik olyan metaforával zárul, amely képes megvilágítani a dialógus spekulatív tartalmát. Ez az eljárás demonstrálja a viszonyt szó és dolog, gondolat és tett, távolabbról pedig természet és állam között. A dialógusokban többször is megjelenik a nyelv szabászati trópusa: a nyelv mint a gondolat ruhája, mint a gondolat külső reprezentációja. A külső/belső metaforája tematikusan összefügg a szabadkőművesség külsődleges jelképei és lényege közti játékkal. A tapasztaltabb barát páholy és szabadkőművesség viszonyát, talán a jobb érthetőség kedvéért, az egyház és a hit viszonyához hasonlítja egy helyen. Az előbbi állapotának külső jegyeiből semmiféle következtetést sem tudunk levonni a hívők hitét illetően. Falk szerint üres az a retorika, mely nem képes tette bírni a hallgatóját: a megszemélyesítés („beszédes tettek” – „Taten sprechen von selbst”) a szabadkőművesség lényegét tárja fel szemben a szinte allegorikus Bruder Redner dagályosságával. A szabadkőművesség ebben a felfogásban – akárcsak a filozófia Platónnál – mindenekelőtt életforma. A tudás nem azoknak adatik meg, akik elfogadják a helyes doktrínákat, hanem azoknak, akik vállalkoznak a megfelelő szellemi gyakorlatok elvégzésére. Az *Ernst und Falk* felfogható e gyakorlatok kézikönyvének, amely hozzásegít a szükséges tudatállapot megvalósításához, valamint a kellő erények elsajátításához. De az írott dialógus *csupán* kézikönyv. Egyedül az olvasással megvalósíthatatlan az életforma. A mű visszamutat önmagára, pontosabban arra, amit imitál: a mással pótolhatatlan élő dialógusra. Ebben áll Lessing írásának exemplumszerűsége. Az öt dialógus csak áttételesen fogalmazza meg a szabadkőművesség jelentőségét, és a Falk-féle igazságot is talányok, illetve többértelműségek rejtik el. A mű a nyelvnek azt a képességét tematizálja, hogy titkokat és igazságokat közöljünk általa, bár a kimondásra váró igazság bizonyos esetekben titok marad.

II. POLITIKA

A párbeszéddek idillikus környezetben folynak. Phaidrosz és Szókratész az Ilisz-szosz partján ül le Lüsziasz írását megvitatni. Ernst és Falk ugyancsak főleg a természetben folytatja diskurzusát. A párbeszéddek itt a nap járását követik, hasonlóan az inasfokú szabadkőműves munkákhoz, melyek jelképesen dél és éjfél között folynak. Lessing a 18. századi szabadkőműves hagyományokkal teljes összhangban szerepeltet barátokat a dialógusokban.³ Az idill része a pillangó-

³ A korszak szabadkőművességében elterjedt nézetnek számított, hogy a barátság a mozgalom egyik alapértelme. A német páholyokban főleg a század második felében nőtt meg a barátság jelentősége. (Erről lásd Epstein 1966. 85.) Az egyes páholyok összetételét nagyban

fogás és a hangyák megfigyelése is. Míg a háló elől kitérő pillangó Falk hol tartózkodó, hol évdőd, máskor eufémizmusaival, ellipsziseivel, aposziopéziseivel és paradoxonaival kihívó retorikájának felel meg, a hangyaboly az egyenlők társadalmának jelképe, a demokráciáé, szemben a méhek monarchikus „államformájával”. Attól, hogy királynő nélkül teszik a dolgukat, a hangyák még csodálatosabb társadalmat szerveznek, mint a méhek. Mindegyikük tudja, mi a dolga és hogyan irányítsa önmagát. Ideális társadalom, melyben felelősség és autonómia jellemzi a tagokat. A hangyák az állam esztétikai modelljét is kínálják. Ebben az értelemben az *Ernst und Falk* előképe alighanem Morus *Utópiája*, melyben a kolostor-hasonlat a korabeli angol társadalommal szemben kínál esztétikai állammodell. A szabadkőművesség társadalmi funkciójáról csak ezen a figurális nyelven lehet értekezni. A metaforikus diskurzus ugyan lehetővé teszi az igazság kimondását, de a bölcs hallgat róla, mert ismeri a nyelv performatív erejét. A pillangó/hangya epizód az idilli dialógus komoly oldalát is megmutatja. Amiről nem lehet nyíltan beszélni, arról metaforikus nyelven kell szólni.⁴ Ernstet is mindekelőtt az egyenlőség elve vonzza a szabadkőművességhez. Neve talán elhatározásának komolyságára, illetve ambiciózus törekvéseire utal. Ezzel függ össze csalódása a rendben. Egyenlőség és tolerancia helyett kirekesztést és tévhiteteket talált. Falk azonban ironikus reakcióiban finoman jelzi, hogy csakis a gyakorlatlalt van baj, illetve megismétli a korábbi beszélgetésekben is felvetett gondolatát arról, hogy a szabadkőművesség tökéletesen képviselhető kötény nélkül is: „erényes férfiakkal felesleges szabadkőművéssé válni!” (Lessing 2008. 50). Mint ismeretes, a csalódott Ernst a szerző személyes tapasztalatait visszahangozza elkeseredett szavaiban.⁵ Lessing, mint láttuk, a tettekkel fejlesztett nyelvben

befolyásolták a profán életből hozott emberi kapcsolatok. A páholy alkalmas intézmény volt a már meglévő jó kapcsolatok ápolására, valamint újabb barátságok kötésére. A páholyok ráadásul kedélyes hangulatukkal erősen különböztek a családi élettől, mely a korszakban szertartásos viselkedést kívánt (vö. Roberts 1972. 17).

⁴ A pillangó és a hangya Lessingnél új és egyedi jelentést kap. A két állat, illetve a hangyaboly (*fourmillière*) hagyományos szimbolikájáról lásd Chevalier–Gheerbrant 1982. 462 és 727.

⁵ Lessing 1767-től Hamburgban élt, de már régebben foglalkoztatta a gondolat, hogy megírja elméletét a mozgalom eredetéről. Szabadkőműves ismeretei beszélgetésekből, illetve a Herzog August Bibliothek anyagából származtak. Egyik barátját kérte meg, hogy járja ki csatlakozását a rendhez. Az nem sokkal korábban nyert felvételt a „Die strikte Observanz” szabadkőműves rendbe, és a mozgalmon belüli konfliktusok arra indították, hogy ne támogassa Lessing kérését. Az író végül 1771-ben vették fel a „Zu den drei goldenen Rosen” páholyba, mely svéd rendszerű közösség volt, vagyis a „Die strikte Observanz”-tól való elszakadás pártján állt, bár továbbra is elfogadta annak a magas fokokra vonatkozó rendszerét, valamint azt a tételt is, hogy a spekulatív szabadkőművesek elődei a templáriusok voltak. Lessing felvételenek fő szorgalmazója Johann von Rosenberg volt, akinek a házában 1771. október 14-én lebonyolították az avatási szertartást. Még a szokványos belépési díjat sem fizettették meg Lessinggel. Beavatására teljes titokban került sor, és egyetlen ceremónia keretében azonnal mester lett. Rosenbergek vigyáztak rá, hogy se a profán lakosság, se a „Die strikte Observanz” hívei ne értesüljenek az író tagfelvételéről. Később Rosenberg szerette volna, ha Lessing újabb svéd rendszerű páholyt alapít Braunschweigben, de erre nem került sor, Lessing elégedetlen volt a páholyban megismert szabadkőműves szellemiséggel. A páholyalapítás helyett

látta a szekuláris szabadkőművesség etikai jelentőségét. A mozgalom tagjainak cselekvéseivel kell nyomot hagynia a világon. De vajon az emberek azért léteznek, hogy elősegítsék az állam boldogulását? Nem épp fordítva kellene lennie? Valójában az államot alkotók boldogulása szükséges az állam virágzásához. Az az állam, mely a maga boldogulásának alárendeli az állampolgárokét, magán viseli a zsarnokság jegyeit. A helyzet ellentmondásosságát erősíti, hogy az emberek államonként és vallásonként különbözőek. Lessing a szabadkőművesség univerzalizmusában látja az első lépést az emberi egységesülés felé. Az *Ernst und Falk* utópikus társadalomfilozófiájával radikális iratnak számít, mely még az Amerikában felvetett rebellis nézetekre is reflektált. Noha már az 1780-as évek előtti szabadkőműves retorika is támogatta a köztársaságot (dán szabadkőművesek az 1760-as években a „republikánus szabadság”-ot éltették), a legtöbb szabadkőműves iratot mégis a monarchiák oltalmába ajánlották. A továbblépés csak a negyedik-ötödik párbeszéd publikálása után következett be: az 1780-as években az Osztrák Nagypáholyban kijelentették: „minden páholy egy-egy demokrácia”. A republikánus szabadkőművesség számára a Cromwell-legenda is legitimitást nyújtott. Több, magát királypártinak valló tag azt állította, ő alapította a rendet. 1779-ben, amikor a párizsi Kilenc Múzsza páholy vendégül látta Benjamin Franklint, a páholytagokat mint „a Kőműves Demokrácia polgárait” mutatták be neki. Az 1780-as években már számos szabadkőműves beszéd mély politikai elégedetlenségről árulkodott. Alig tíz évvel később pedig bizonyos német kőműves dokumentumokban az a nyelv fedezhető fel, melyet a francia forradalom használt: nyíltan ostorozták a despotizmust és a rabszolgaságot. Angliát tekintették példaadónak. A francia szabadkőművességben még az amerikai függetlenségi háborút követően is megmaradt az anglofília, noha országuk a tele-

készült el az *Ernst und Falk*. A kiadások (1–3. párbeszéd: 1778; 4–5. párbeszéd: 1780) címlapján nem szerepelt a szerző neve. A névtelenségre Lessingnek több oka lehetett. Feltűnő, hogy ez egyetlen dedikált műve. A braunschweigi hercegnek és vezető szabadkőművesnek szóló ajánlás valószínűleg azért keletkezett, hogy ezzel védje ki a cenzúra támadásait. Az utolsó két dialógust sejtetően a hercegre való tekintettel hagyta ki az 1778-as kötetből. Nem akarta, hogy a szabadkőműves reformviták idején egy olyan mű dedikáltjaként jelenjen meg az uralkodó család tagja, amely bírálja a templáriusokat, és furcsa hipotézissel áll elő a mozgalom keletkezésével kapcsolatban. A hercegnek már az első három dialógus is túl forradalmi volt, ezért megkérte Lessinget, az engedélye nélkül tartózkodjon a többi dialógus kiadásától. Az 1780-as könyvecske kiadója Johann Carl Brønner volt, a „Zur Einigkeit” angol páholy mestere. Egy évvel később Hamann is kiadta az utolsó két dialógust, néhány, főként a tempelomosokra vonatkozó jegyzettel, mely a korábbi kiadásból hiányzott.

Johann Wilhelm von Zinnendorf, a „Die strikte Observanz” korábbi népszerűsítője 1766. november 16-án lemondott, és a svéd rendszer hívéül szegődött: a svéd modellből fejlődött ki később a berlini Nemzeti Nagypáholy, a „Die strikte Observanz” riválisa. Zinnendorf levélben figyelmeztette az író, hogy a dialógusok közzététele veszélyt jelentene számára, könnyen Szókratész sorsára juthatna. Az író figyelmen kívül hagyta a figyelmeztetést, de a két utolsó dialógus kiadásáról maga is csak a megjelenést követően értesült. Mathilde Ludendorff e levelet is bizonyítékként használta elméletéhez, miszerint Luthert, Mozartot, Schillert és Lessinget a zsidó-szabadkőműves összeesküvők mérgezték meg. (Lásd Dziergwa 1992. 101–102, illetve 110; továbbá Batley 1999. 299–301.)

pesek oldalán állt. Úgy tekintették, hogy a szabadkőműves szervezeti struktúra alapelvei Angliából származnak. A korabeli francia szabadkőműves almanachok azt is kiemelték, hogy a páholyoknak engedelmességniük kell a nemzeti nagypáholyoknak, még akkor is, ha egy páholy főmestere herceg. Az első nagypáholy is Angliában alakult meg (Jacob 1991. 150–151).

A szabadkőműves páholyok és a titkos társaságok nem voltak forradalmi nézetek melegágyai, sokuk élén nemesek vagy uralkodók foglaltak helyet. Az újabb kutatások szerint az 1776-tól működő illuminátus mozgalom tagjainak csak töredéke dédelgetett utópikus politikai eszméket, a többségben semmiféle forradalmi hajlandóság sem volt (Agethen 1984. 330; az illuminátusokról még Koselleck 1988. 91–97). Közvélekedés a Lessing-irodalomban, hogy az *Ernst und Falk* sem forradalmi mű, ez a szövegből kiolvasható, és az andersoni alkotmány nyomán általános elvárás is volt a szabadkőművesekkel szemben a politikai összeesküvésektől való tartózkodás.⁶ Falk legforradalmibb, korábban már idézett gondolata szerint „[a]z állam egyesíti az embereket, hogy egységben és általa jobban és biztosabban élvezhessék a boldogság rájuk eső részét. Az egyének boldogságának összessége az állam boldogsága. Nincs másfajta boldogság. Az állam minden egyéb boldogsága [...] lepezett zsarnokság, semmi más.” (Lessing 2008. 29.) Lessing Rousseau követőjének bizonyul, midőn úgy véli, az állam mesterséges képződmény, de optimistább a francia gondolkodónál, mivel hisz benne, hogy a polgári társadalom fejleszti az emberi képességeket, amire a természeti állapot nem képes. Viszont más korai német liberálisokhoz hasonlóan ő is az igen mérsekelt hatalommal bíró állam híve. Lessing utópiája korlátozott: szereplői meggyeznek abban, hogy az utópikus társadalom sose valósulhat meg, mivel nem létezhet megosztottság nélküli egység. Az emberiség univerzális testvérisége olyasféle rendezőelv, amit elérni sosem lehet, csak törekedünk rá. Ernst és Falk azzal vigasztalja magát, hogy a szabadkőművesség szervezeti dekadenciája talán csak egy eszköz a gondviselés kezében a dolgok jobbra fordítása érdekében.

Lessing, a politikai gondolkodó szerint három nagy akadállyal találkozik a szabadkőműves, ami a gondviselés és az erény útjába áll: a világ államokra szakadtsága és ezek érdekellentétei; a népesség társadalmi rétegződése; valamint az emberek vallások szerinti elkülönülése. A három akadály nem véletlen probléma, mely kiküszöbölhető, hanem, minthogy mind az emberek megkülönböztetéséből ered, része a történelmi valóság struktúrájának. Úgy véli, az emberek közti egyenlőtlenségek megelőzték ezek történelmi manifesztációit, az államokat, a társadalmi rétegződést és a vallásokat. Létezik rossz, mely nélkül még a legboldogabb ember sem élhet, és az állam kormányzó struktúrája is efféle elkerülhetetlen baj. Az emberek egysége csak szétválasztásukon keresztül valósulhat

⁶ „A Mason is a peaceable Subject to the Civil Powers, wherever he resides or works, and is never to be concern'd in Plots and Conspiracies against the Peace and Welfare of the Nation” (Anderson 1859. 56).

meg. Lessing, szemben a naiv-utópista szabadkőműves felfogással, az emberek közti különbségeket, valamint az államok ellentéteit és sokaságát nem az erkölcstelen zsarnokság megnyilvánulásának, hanem az emberi világ részének látja. Ernst és Falk beszélgetésének további részéből az is kiderül, hogy a szabadkőművesség a szükséges rossz ellenében létrejött mozgalom. Minden ártalmas társadalmi jelenséget opponál. Erkölcsi küzdelmet folytat, de ez szükség-szerűen vitte a mozgalmat a politikai színtérre. A szabadkőművesség elkülöníti magát a profán világtól, mivel csak így harcolhat hibái ellen. E hibák a gyöke-rei az immár politikai, de erkölcsi indíttatású szabadkőműves tevékenységnek. A mozgalom célja az állam minél feleslegesebbé tétele, bár ezt Lessing nem fejti ki. A rossz eltűntével a jó annyira magától értetődővé válik, hogy egyben értelmét is veszti. E cél örökösen közvetlen, és per se utópikus. Az utópikus küzdelem viszont funkciójában politikai. Lessing kritikailag elkülöníti az erkölcs és a politika szféráját, ám megmutatja dialektikájukat is: a kőművesség mint morális cselekvés csak az állam szükséges rosszja által válik értelmessé, így a szabadkőműves tevékenység saját kiváltó oka ellen irányul. E dialektika megértése a mozgalom arkánuma. A titok része az is, hogy el kell leplezni a közvetett politikai cselekvést. A titok elfedi a morális indíték politikai konzekvenciáit. Lessing viszont itt nem titkolózik. Tudja, hogy mivel az egyenlőtlenségek ontológiai tények, csupán „áthidalhatók”, de nem kiírhatók. Megszüntetésük az állam eltörlését is jelentené. A szerző a korabeli szabadkőműves dokumentumok nagy részétől eltérően kijelöli a morális célok határát is. Ernst idővel felismeri, hogy a morális program végrehajtása szükségképpen túllépi az erkölcsi kereteket, a moralitás politikai faktorrá válik, ezt pedig titokban kell tartani. A Falk-féle felfogás forradalom helyett csendes küzdelmet folytat a világban levő bajok ellen. Ez a szabadkőművesség titka, továbbá Koselleck szerint röviden így foglalható össze a dialógusok „igaz szabadkőműves ontológiá”-ja, melyet a *Vorrede* emleget (Koselleck 1988. 86–90). Hozzátehetjük: dialógus és utópia szorosan összefügg a műben. A szabadkőművesség a jelen társadalmi renddel szembeni ideálisabb társadalom modellje lesz. A párbeszédnek hasonló hatással kell lenniük az olvasóra, mint a „sprechende Taten”-nek a jóérezésű emberre. Ily módon az öt dialógus didaktikus modell is, melynek célja az utópikus ellen-társadalom „polgári státuszának” népszerűsítése a már létező társadalmon *belül*. A dialógusok nem egy, a jövőben megalakítandó kormány vagy társadalmi-gazdasági szervezet által létrehozott új rendszert óhajtanak, hanem a jelen társadalom tagjai közti párbeszédet akarják előmozdítani. Ez a 18. századi „Öffentlichkeit”-forma ugyanakkor paradox módon titkos kell hogy maradjon a politikai hatalommal szembeni önvédelemből.⁷

⁷ Habermas hasonló következtetésekre jut: „A felvilágosítás árkánom-gyakorlata, amely a szabadkőműves-páholyokra jellemző, de más szövetségekben és asztaltársaságokban is gyakori, dialektikus jellegű. Maga az ész, amelynek a művelt emberekből álló közönség racio-

A szabadkőműves titok és természete középponti témája az öt dialógusnak. Falk egyrészt *Heimlichkeiten*ről, megfejthető titkokról beszél, máskor a hermetikusabb tartalmú *Geheimnis* szót használja. A titok és titkosság egyik fontos funkciója a Lessing-kori szabadkőművességben az, hogy az emberi tudásszomjat kiaknázza. Népszerűek voltak a magas fokok, amelyekről azonban rendre kiderült, hogy csak a jelképek és ceremóniák számát növelik, „magasabb” tudást nem, legfeljebb hangzatosabb címeket adnak. Falk a maga retorikai eszközeivel egyrészt a másik kíváncsiságát kelti fel a további kutatás iránt, másrészt határt szab e kutatásoknak. Az elhallgatás és körülírás retorikája azt sejteti, hogy az egyértelmű tétel mögött létezik egy másik, mélyebb jelentés is.

Úgy tűnik, az egyik szabadkőműves titok Lessingnél szorosan összefügg a mozgalom történetével. Mint ismeretes, szerinte a *szabadkőműves* szó egy etimológiai tévedés folytán került a köztudatba. Az angolok összekeverték az asztaltársaságot jelölő *masonry*-t a kőművesmesterséget jelentő *masonry*-val, vagyis a fogalom alapja nem az építőt jelentő *mason*, hanem az asztal jelentésű *mase*. Falk így magyaráz: „De ismered őseink szokását, hogy asztal körül vitatták meg a legkomolyabb dolgokat. Mase tehát asztalt jelent, masonry pedig szűk körű, bizalmas asztaltársaságot” (Lessing 2008. 69). A lényeg nem Lessing szófejtésének téves volta, ahogyan az sem érdekes szempontunkból, valóban Christopher Wren vagy más alapította-e a rendet. A lényeg a szó degenerálódása az eredetihez képest, ami a szerző tapasztalatai szerint párhuzamos jelenség a mozgalom elfajulásával. *Ez* a szabadkőműves titok vagy igazság mintha a szó történetében öltene testet.⁸

A svéd rendszerű páholyba felvételt nyert Lessing kétféle problémával találta szembe magát: belső anomáliákkal, valamint a svéd rend és a „Die strikte Observanz” közötti mind feszültebb viszonyal. Utóbbi egy újfajta skót rítusú rend volt, melyet Karl Gotthelf von Hund báró (1722–1776) alapított. Rendjének tagjai úgy tudták, „ismeretlen előljárók” (*unbekannten Oberen*) irányítják őket. Reformrendről volt szó, mely kerülte az okkult hagyományokat, de valotta a rend templárius eredetét, és a tagokkal elhitette, hogy a magas fokokon hermetikus titkok birtokába jutnak. A „Die strikte Observanz” szigorúbb rendet akart bevezetni a páholyokban. 1768-ban mintegy negyven páholy tartozott a rítushoz. Kezdeti népszerűsége után a tagok mind elégedetlenebbek lettek, hogy nem avatják be őket a misztériumba. Végül 1782-ben az elégedetlenség

nális kommunikációjában, az értelem nyilvános használatában kell megvalósulnia, oltalomra szorul a nyilvánosságra hozatallal szemben, mivel minden uralmi viszonyt fenyeget.” (Habermas 1971. 55.)

⁸ Lessing visszafejlődés-elmélete szerint az eredeti szabadkőművesség mintája Arthur király Kerek Asztala volt, a körülötte ülő lovagok egyenlőségének szimbóluma. Az se mellékes körülmény, hogy Canterbury érseke szentelte be az ülőhelyeket (vö. Malory 1975. 1. köt. 93–94). Másfelől a Kerek Asztal *imago mundi*, és mint ilyen, a hozzá kapcsolható mozgalom univerzalitását jelképezi, szemben a szabadkőművesség frakcióharcoktól hangos 18. századi, szellemileg visszafejlődött állapotával (vö. Malory 1975. 2. köt. 276–277).

vezetett a Wilhelmsbadi Gyűléshez, ahol a küldöttek, ha nem is egyhangúan, de megtagadták a templárius örökséget, és nagyobb önrendelkezést biztosítottak a páholyoknak. Mindez a rend szétaprózódásához vezetett. A német szabadkőművesség több meghatározó alakja, így C. G. von Bieberstein marsall és Johann August von Starck is a templárius eredet híve volt, de az 1743 óta rendtag Hund mozgalma fejtette ki a legnagyobb hatást. Az általa irányított ágban a három hagyományos fokon túl további három fokozat létezett: a Skót Mester, a Novícius és a Templomos Lovag. Az „ismeretlen előjárók” Hund személyén keresztül érintkeztek a rendtagokkal. Az alapítása utáni első húsz évben a „Die strikte Observanz” szinte alvó rendnek számított, majd húsz év alatt meghódította csaknem egész Európát, végül a század utolsó tíz évében gyakorlatilag megszűnt. A templomosokhoz való viszonyuk azon az elképzelésen alapult, hogy a templáriusok szétszórását követően néhányuk Skóciában talált menedéket, ahol ébren tartotta a rendet, és ebből alakult ki később a szabadkőművesség. Hund 1751-ben alapította az első templárius káptalant. Minthogy a „die strikte Observanz”-ban elmaradtak a beavatások, a vákuumot egy újabb rend, a *Clerici Ordinis Templarii* igyekezett betölteni. Starck és társai Wismarban alapítottak páholyt, és előálltak egy történettel, miszerint a részben harcosokból, részben szerzetesekből állt rend titkos tudást hagyományozott az utódaikra. Starck e szerzetesek megbízottjának vallotta magát. Hund hitt neki, és 1772-ben szövetségre léptek a Kohlói Konventen. Miután a templáriusok titkos tudására nem derült fény, összehívták a Braunschweigi Konventet, amely csalódottan oszlott fel. Itt bukkant fel egy újabb imposztor, Gugumos. 1776-ban az általa kezdeményezett Wiesbadeni Konventen hosszú, talányos előadást tartott az okkult tudásról. A konvent széteséskor sokan nagy összegeket fizettek neki az újabb beavatásért és az új tudást kifejező jelvényekért. Később lelepleződött és külföldre szökött. A Svéd Nagypáholy és a „Die strikte Observanz” az 1778-as Wolfenbütteli Konventen egyesült. Végül az 1782-es Wilhelmsbadi Konvent mondta ki, hogy a szabadkőművesek *nem* utódai a templáriusoknak, és a templomos címeikkel való visszaélés tilos. A Wilhelmsbadi Konventet követően a német szabadkőművesség gyakorlatias fordulatot vett, de az 1780-as években ismét felbukkantak köztük misztikusok. A német reform-szabadkőművesség erős hatást gyakorolt az amerikai, magas fokokkal dolgozó mozgalmakra is. (A 18. századi német szabadkőművesség történetéről lásd többek között Agethen 1984. 130–135; Batley 1999. 297 – 300.)

Falk, aki távol áll mindenfajta okkultista szemlélettől, nevéhez méltó éleslátással figyelmezteti barátját, hogy a szabadkőművesség lényege nem a titkos tudományokban, hanem a mozgalom világtörténelmi küldetésében áll. Nevéből tisztánlátás következik, de egy kevésbé ismert elmélet szerint alakja egy valóban létezett személyre is visszautal. Az 1730-as években egy kabbalista tűnt fel Németországban, Samuel Jacob Falk, aki varázstudományával hívta fel magára a figyelmet: szellemet idézett és alkímiai kísérleteket végzett. A szabadkő-

művesek érdeklődéssel figyelték, végül a hatóságok boszorkányság vádjával le-
tartóztatták. Sikerült Hollandiába, majd Londonba menekülnie, ahol Baal Sém
néven vált hírhedtté, többek között szabadkőműves körökben. Ismeretségbe
került Cagliostroval és Swedenborggal, akik támaszkodtak kabbalista ismeretei-
re. Őt is lehetséges „ismeretlen előjáró”-ként emlegették (Falkról bővebben
lásd Schuchard 2001). Ha Lessing valóban figyelembe vette S. J. Falk személyét
a Szókratész szerepébe helyezett beszélgetőtárs megalkotásakor, akkor Ernst
barátja egyben „ellen-Falk” is, akinek gondolatai a felvilágosodásról értekező,
Horatiust idéző Kantig („Sapere aude!”) mutatnak előre.

*

A Hamburg városától 1981-ben neki adományozott Lessing-díj átvételekor
mondott beszédében Heller Ágnes is többek között a német költő Szókratész-
élményét idézte a *Hamburgi dramaturgiából*: „Szép szentenciákat és erkölcsi ta-
nításokat általában épp a legritkábban hallunk olyan filozófustól, mint Sókratész;
életmódja az egyetlen morál, amelyet prédikál. De hogy megismerjük az embert
és önmagunkat; hogy megfigyeljük érzéseinket; hogy a természet legegylene-
sebb és legrövidebb útjait kutassuk ki és szeressük mindenben; hogy minden
dolgot a célszerűsége szerint ítéljük meg; ez az, amit a vele való érintkezésben
tanulunk: ez az, amit Euripidész Sókratésztól tanult és ami őt elsővé tette mű-
vészetében. Boldog az a költő, akinek ilyen barátja van, és akitől minden nap,
minden órában tanácsot kérhet!” (Heller 1981. 13–14; a szöveghelyet magyarul
lásd Lessing 1963. 399–400.) Mintha az itt megrajzolt, mindig élőlőszóval tanító
görög filozófus szelleme hatná át az öt szabadkőműves párbeszédet is, melyről,
mint Lessing egyéb műveiről is, Heller azt írja, *lért szövegek* ugyan, de az élőlőszó
erejével hatnak. Bennük Lessing közvetlenül hozzánk beszél (Heller 1981. 14).

IRODALOM

- Agethen, Manfred 1984. *Geheimbund und Utopie. Illuminaten, Freimaurer und deutsche Spätaufklärung*. München, Oldenbourg Wissenschaftsverlag.
- Anderson, James 1859. *The Constitution of the Free-Masons*. New York, Robert McCoy.
- Barthes, Roland 1997. A régi retorika. Ford. Szigeti Csaba. In Thomka Beáta (szerk.) *Az irodalom elméletei III*. Pécs, Jelenkor. 69–178.
- Batley, Edward M. 1999. Lessing’s Templars and the Reform of German Freemasonry. *German Life and Letters*. 52/3. 297–313.
- Chevalier, Jean – Gheerbrant, Alain 1982. *Dictionnaire des Symboles*. Paris, Robert Laffont.
- Dziergwa, Roman 1992. *Lessing und die Freimaurerei. Untersuchungen zur Rezeption von Gotthold Ephraim Lessings Spätwerk Ernst und Falk. Gespräche für Freimäurer in den freimaurerischen und antifreimaurerischen Schriften des 19. und 20. Jahrhunderts (bis 1933)*. Frankfurt/M – Berlin – Bern – New York – Paris – Wien, Peter Lang.
- Epstein, Klaus 1966. *The Genesis of German Conservatism*. Princeton, Princeton University Press.

- Gadamer, Hans-Georg 2004. *Truth and Method*. London – New York, Continuum.
- Guthke, Karl S. 1975. *Literarisches Leben im 18. Jahrhundert in Deutschland und in der Schweiz*. Bern–München, Francke.
- Habermas, Jürgen 1971. *A társadalmi nyelvésség szerkezetváltozása. Vizsgálódások a polgári társadalom egy kategóriájával kapcsolatban*. Ford. Endreffy Zoltán. Budapest, Gondolat. 1971.
- Heller, Agnes 1981. Enlightenment against Fundamentalism. The Example of Lessing. *New German Critique*. No. 23. 13–26.
- Jacob, Margaret C. 1991. *Living the Enlightenment. Freemasonry and Politics in Eighteenth-Century Europe*. New York – Oxford, Oxford University Press.
- Kelemen János 1977. *A nyelvfilozófia kérdései Descartes-tól Rousseau-ig*. Budapest, Kossuth-Akadémiai.
- Koselleck, Reinhart 1988. *Critique and Crises. Enlightenment and the Pathogenesis of Modern Society*. Cambridge/MA, The MIT Press.
- Lessing, Gotthold Ephraim 1963. *Laokoón – Hamburgi dramaturgia*. Ford. Timár Ilona. Budapest, Akadémiai.
- Lessing, Gotthold Ephraim 1978. Ernst und Falk. Gespräche für Freimäurer. In *Lessings Werke in fünf Bänden. Zweiter Band*. Berlin–Weimar, Aufbau-Verlag. 248–288.
- Lessing, Gotthold Ephraim 2008. *Szabaddóműves párbeszéddek. Ernst és Falk*. Ford. Márton László. Budapest, Pallas Kiadó.
- Lukács György 1969. Lessing: Minna von Barnhelm. In Lukács György: *Világirodalom*. Budapest, Gondolat.
- Malory, Sir Thomas 1975. *Le Morte d'Arthur*. Ed. Janet Cowan. Harmondsworth, Penguin.
- Strauss, Leo 1994. *Az üldöztetés és az írás művészete*. Ford. Láncki András. Budapest, Atlantisz.
- Platón 1984. *Phaidrosz*. In *Platón összes művei*. Ford. Kövendi Dénes. Budapest, Európa. 2. kötet. 717–808 [a dialógus újabb kiadása: *Phaidrosz*. Ford., kommentár és utószó: Simon Attila. Budapest, Atlantisz. 2005].
- Roberts, John M. 1972. *The Mythology of the Secret Societies*. New York, Charles Scribner's Sons.
- Schuchard, Marsha Keith 2001. Dr. Samuel Jacob Falk. A Sabbatian Adventurer in the Masonic Underground. In Matt D. Goldish – Richard H. Popkin (szerk.) *Millenarianism and Messianism in Early Modern European Culture. Volume I. Jewish Messianism in the Early Modern World*. Dordrecht, Springer – Science+Business Media, B.V. 203–227.
- Strohschneider-Kohrs, Ingrid 1991. *Vernunft als Weisheit. Studien zum späten Lessing*. Hermaea, Neue Folge 65. Tübingen, De Gruyter.

